

УДК 94:[33.021.8:63](477.44:(470+571))”1861”
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

Olena Stadnik

*PhD (in History), Associate Professor of the Department
of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com*

Natalia Kuzminets

*PhD (in History), Associate Professor of the Department
of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Stadnik, O. & Kuzminets, N. (2023). The Peasant reform of 1861 and its implementation in Podillia: modern scientific reflections. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 106-115. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

THE PEASANT REFORM OF 1861 AND ITS IMPLEMENTATION IN PODILLIA: MODERN SCIENTIFIC REFLECTIONS

Abstract. Purpose. *The purpose of the study is to analyze the economic development of Podilsk province in the second half of the 19th century. in the context of the peasant reform of 1861 by the tsarist government, a review of the established concept of the presence of a revolutionary situation as a reason for the abolition of serfdom, a description of the socio-economic and socio-political processes associated with the reform in Podillya, showing the transformation of social conditions after the abolition of serfdom rights, determining the impact of the peasant reform on the further development of the noble and peasant farms of the region and the economic development of the state as a whole.*

Conclusions. *The novelty of the work consists in rethinking the current topic according to the research of modern scientists, freeing it from the involvement of historians of the Soviet period, carrying out an analysis of various aspects of the peasant reform and the socio-economic transformations caused by it, using the example of the Podilsk province.*

The peasant reform of 1861 was and remains one of the key problems of Ukrainian history in the 19th century. The reasons for its implementation were a number of economic, social and political factors, and not the «revolutionary situation», which was dominant in the works of historians of the Soviet era. The reform was carried out in the interests of the state and the existing management system and became primarily a component of the government's large-scale measures for the economic development of the country.

Key words: *agrarian reform, peasantry, authority of the state law, purchase of land, economic development, Podilsk province.*

Олена Стадник

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com*

Наталія Кузьмінець

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@gmail.com*

Бібліографічний опис для цитування: Стадник О., Кузьмінець Н. Селянська реформа 1861 р. та її реалізація на Поділлі: сучасні наукові рефлексії. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 106-115. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ: СУЧАСНІ НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. Метою дослідження є аналіз економічного розвитку Подільської губернії у другій половині XIX ст. в контексті проведення царським урядом селянської реформи 1861 р., перегляд усталеної концепції про наявність

революційної ситуації як причини відміни кріпосного права, характеристика соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, пов'язаних з проведенням реформи на Поділлі, показ трансформації соціальних станів після скасування кріпосного права, визначення впливу селянської реформи на подальший розвиток дворянських і селянських господарств краю та економічного розвитку держави в цілому.

Висновки. Селянська реформа 1861 р. була і залишається однією з ключових проблем української історії XIX ст. Вона стала переламним моментом, який поділив суспільство на «до» і «після» реформи, подією, яка знаменувала перехід від феодального способу виробництва до капіталістичного. Причинами реформування став ряд економічних, соціальних і політичних факторів, а не «революційна ситуація», яка була домінантою у працях істориків радянського часу. Реформа здійснювалася в інтересах держави та існуючої системи управління і стала насамперед складником широкомасштабних заходів уряду з економічного розвитку країни. Реформа 1861 р. призвела до динамічних трансформацій у соціально-економічному житті Подільської губернії, подолання пережитків феодального ладу, інтенсивного розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері, підвищення врожайності сільськогосподарських культур унаслідок застосування машин і вільнонайманої праці, покращення структури посівів, домінування товарно-грошових відносин у господарствах поміщиків і заможних селян, диференціації селянства, зміни у взаємовідносинах з поміщиками. Специфіка проведення реформи на Поділлі визначалася наявністю чисельного проширку польських дворян-землевласників, великої щільності населення, малоземелля селян при збереженні великого поміщицького землеволодіння. Тому соціально-станові відмінності між групами населення в Подільській губернії набули виразного етноконфесійного забарвлення: землевласники-дворяни майже завжди були поляками-католиками, купці, фінансисти та ремісники (міщани) за незначним винятком належали до євреїв-їудеїв, селяни, у більшості залежні, - православні українці. Наявний розподіл віддзеркалював різницю їх майнової та економічної нерівності, соціального статусу і політичних прав. Упровадження реформи призвело до включення у товарно-грошові відносини всієї аграрної сфери. Наслідком капіталізації стала швидка диференціація у селянському середовищі на заможних власників, або куркулів, середняків та бідняків. Перші поступово ставали основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок, витісняли землевласників, більшість із яких не змогла пристосуватися до нових економічних умов і збанкрутувала. Розорення дворянства, що супроводжувалося намаганням уникнути остаточного банкрутства шляхом підвищення вимог до селян, призводило до конфліктів між поміщиками і селянами. Водночас диференціація у власному селянському середовищі спричиняла виникнення конфлікту між заможною частиною селянства та бідняками. Селянські родини, знищені куркульською кабалою, залишали батьківщину, формуючи потужний переселенський рух у інші регіони імперії та інші країни. Однак висновки про обезземелення селянства і непомірно високі викупні платежі за землю, які подавалися як важливі вкрай негативні наслідки реформи, виявилися черговим міфом радянської історіографії. У Подільській губернії у результаті реформи і при збереженні інвентарних правил 1848 р. селянські наділи навпаки збільшилися майже вдвічі, а можливість вести господарство самостійно докорінно змінила світогляд селянства і вплинула не тільки на його економічну спроможність, а й на соціально-психологічну динаміку.

Ключові слова: аграрна реформа, селянство, відміна кріпосного права, викуп землі, економічний розвиток, Подільська губернія.

Постановка проблеми. Україна історично сформувалася як аграрна країна, де сільськогосподарське виробництво відіграло важливу роль у житті переважної частини населення. Тому аграрне питання і проведення аграрної реформи в українській історії XIX ст. були актуальними. Науковий інтерес до заявленої нами теми пояснюється тим, що цілий ряд питань, що стосується її причин, характеру та результатів потребує сучасного прочитання. Період підготовки аграрної реформи став часом пошуку альтернативних шляхів подальшого розвитку держави, зокрема Поділля, яке було одним із важливих регіонів загальноросійського економічного розвитку. У Подільській губернії проведення селянської реформи мало свої особливості, що визначалося рядом факторів: природно-кліматичним, географічним, законодавчим, національним і ментальним. Скасування кріпосного права, безумовно, стало важливим кроком в економічному розвитку краю, причиною динамічних перетворень у соціально-економічному житті губернії, змінило розподіл земельної власності, сприяло капіталізації аграрного сектора, збільшенню врожайності сільськогосподарської продукції та

її збуту. Попри половинчастість реформи, селяни отримали особисту свободу й інші громадянські права, можливість господарювати і включатися в товарно-грошові відносини. Здійснення перетворень набуло у Подільській губернії власної специфіки, тому прочитання регіонального аспекту дозволяє не тільки підтвердити ряд загальних тенденцій, але й підкреслити характерні особливості проведення реформи на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про селянську реформу написано чимало, однак, незважаючи на широку археографічну та історіографічну базу, вона до сьогоднішнього часу залишається актуальною і далекою від єдино правильного прочитання. Історіографічний дискурс селянської реформи 1861 р. не позначений статичністю, вона була і залишається об'єктом гострих наукових дискусій.

Тези представників радянської історіографії базувалися на єдино правильній тогочас марксистсько-ленінській методології з її визнанням класової боротьби як основної рушійної сили історичного прогресу. Керуючись такою установкою, вчені доводили, що причиною скасування кріпосного права

стала «революційна ситуація», яка склалася у 1850 – 1861 рр. Наступна думка радянських дослідників – реформа проводилася лише в інтересах поміщиків і для селянства залишилася незавершеною, оскільки їх головна вимога – отримати землю – виконана не була. Більше того, в результаті відбулося масове обезземелення селян. Типові марксистські кліше представлено у працях М. Нечкіної¹, П. Зайончковського², Л. Захарової³, хоча ці роботи наповнені величезним цінним фактичним матеріалом. На противагу їм зарубіжні історики заперечували вирішальну роль революційної боротьби, вказували на ліберальність поглядів урядової верхівки та пов'язували реформу з фінансовою кризою 1859 – 1863 рр. Вони відзначали епохальність змін, вважаючи реформу необхідною умовою майбутнього прогресу імперії, вважали, що від її проведення найбільшу вигоду отримала держава і доводили, що «непомірно високі» викупні платежі селяни в змозі були виплачувати. Такі підходи наявні у працях У. Лінкольна⁴, Е. Кімбелла⁵, С. Хінади⁶, С. Хока⁷.

Сучасні дослідження проблеми у працях В. Смоля⁸, О. Реєнта⁹, О. Крижановської¹⁰, Ю. Земського¹¹, Т. Шаравари¹² спрямовані на «розвінчання міфів» радянської інтерпретації, розгляд загального аграрного розвитку країни, становище різних соціальних прошарків населення до і після реформи, зміни селянського менталітету у зв'язку з новими умовами господарювання. Правове підґрунтя реформи розглянуто у роботах А. Савчука¹³,

О. Мельника¹⁴. Зміни у землеволодінні та землекористуванні, у дворянських та селянських господарствах, наслідки селянської реформи висвітлено у працях І. Десятнікова¹⁵, А. Криськова¹⁶, С. Богатчука¹⁷.

Мета дослідження – аналіз економічного розвитку Подільської губернії у другій половині XIX ст. в контексті проведення царським урядом селянської реформи 1861 р., з'ясування впливу аграрної реформи на подальший розвиток дворянських і селянських господарств краю та економічного розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Проблемність існування феодально-кріпосницької системи в Російській імперії стала очевидною ще у XVIII ст., а у першій чверті XIX ст. перетворилася на гальмівний фактор у розвитку промисловості, торгівлі та сільськогосподарського підприємництва. Аграрна сфера була ядром цієї системи. Посилення експлуатації селянства, запровадження нових форм панщини, відсталість технічних засобів виробництва, низький рівень організації праці та його продуктивності при проникненні товарно-грошових відносин у сільське господарство стали яскравими проявами кризи.

Загальнодержавні процеси, які відбувалися в Російській імперії, завжди мали регіональну специфіку, і Подільська губернія, поряд із іншими губерніями Правобережної України, посідала особливе місце. По-перше, маючи загальну площу 42017,6 кв. км і понад 3,8 млн. жителів, за щільністю населення вона була на другому місці в Європейській Росії,

1 Нечкіна М. Новые материалы о революционной ситуации в России (1859 – 1861 гг.). *Литературное наследие*. Т. 61. Москва: Издательство АН СССР. 1953. С. 467–481.

2 Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение. 1968. 369 с.

3 Захарова Л. Александр II и отмена крепостного права в России. Москва: РОССПЭН. 2011. 719 с.

4 Lincoln W. *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825–1861*. Illinois: Northern Illinois University Press. 1982. 319 p.

5 Kimball A. Revolutionary Situation in Russia (1859–1863). *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Gulf Breeze, 1983. Vol. 31. P. 54–57.

6 Хінада С. Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р. Принстон. 1991.

7 Хок С. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861 – 1914 годы. *Отечественная история*. 1996. № 2. С. 28 – 54.

8 Смолий В. Велика реформа 1861: сучасне бачення *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 4 – 6.

9 Реєнт О. До проблеми відміни кріпосного права у 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34 – 51.

10 Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. в контексті урядової політики. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2008. Вип. 14. С. 111 – 124.

11 Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні. *Красназнавство*. 2011. № 1. С. 36 – 48.

12 Шаравара Т. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії: історіографія. К: «Ліра К». 2011. 486 с.

13 Савчук А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії: дис...канд. іст. наук: М-во освіти і науки України. Київ: Університет ім. Бориса Грінченка. 2020. 245 с.

14 Мельник О. Правове підґрунтя аграрної реформи 1861 р. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 41 – 43.

15 Десятніков І. В. Трансформація поміщицьких господарств України в кінці XIX – на початку XX ст. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2014. Вип. 1 (16). С. 5 – 11.

16 Криськов А., Габрусєва Н., Шостаківська Н. Влада і колективна власність: досвід реалізації земельної реформи. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2021. Вип. 2 (25). С. 550 – 557.

17 Богатчук С. Аграрна реформа 1861 р. та її наслідки для економічного розвитку України. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 4. С. 129–138.

поступаючись тільки Московській¹⁸. По-друге, вона різнилася наявністю великих поміщицьких господарств. Так, у Подільській губернії із загальної кількості землі 3 млн. 974 тис. 880 дес. у користуванні державних селян перебувало всього 367 тис. 267 дес., або всього 9,2%, кріпаки ж склали 59,54%, що перевищувало аналогічні показники по інших губерніях України¹⁹. По-третє, для краю було характерне гостре малоземелля, хоча в досліджуваній період на Подільську губернію припадала найбільша кількість орної землі, порівняно з іншими губерніями Правобережної України (на 100 дес. оброблюваної землі орної нараховувалося 53003 дес. у Подільській, 50940 дес. – у Київській і 32277 дес. – у Волинській). По-четверте, особливістю селянського землекористування в губернії була його подвірна, а не громадівська форма. Інституція громади, властива для центральних регіонів країни, на Поділлі була відсутня. Більшість селян мали так звані «інвентарні наділи», отримані внаслідок прийняття 29 грудня 1848 р. «Правил для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями у Київській, Подільській і Волинській губерніях». Відповідно до документу, селянам виділяли ту землю, якою вони користувалися на момент встановлення інвентарів; залежно від розміру отриманої ділянки останні повинні були відбувати панщину, всі інші види повинностей скасовувалися; працювати заборонялося у святкові та дощові дні; свавілля поміщиків відносно одруження селян, вербування в рекрути, заслання до Сибіру обмежувалося. Щоправда, 10 січня 1849 р. Микола I затвердив нову редакцію інвентарів, яка розширила права землевласників та погіршила становище селянства. Зокрема, поміщики здобули право визначати на основі місцевих умов розміри селянських наділів і обмінювати їх на панські землі. Тільки в одному Гайсинському повіті було зафіксовано 26 таких випадків²⁰. І, нарешті, по-п'яте, специфіка подільського регіону полягала у наявності чисельного і заможного прошарку польських землевласників. За національним складом українці, у більшості селяни, склали близько 80% населення краю. Питома

вага поміщиків польської національності становила 89%, їм належало 9/10 земельної власності та 2,6 млн. кріпосних селян. Так, А. Чарторийський володів 17,5 тис. кріпаків, М. Радзивілл – 12,2 тис., А. Потоцький – 11 тис. Тому існування польського елементу мало істотне значення для економічного, соціального і культурного розвитку регіону. За Д. Бовуа, жорстокі польські землевласники, які вважали себе повноправними господарями, постійно зловживали у своїх маєтках, керуючись власними забаганками і надіючись на безкарність²¹.

Протягом 50-х рр. XIX ст. на території Правобережної України відбулося більше 160 селянських виступів, третина з яких припадала на Подільську губернію. Найбільшими серед них були повстання в Балтському повіті, звідки вони поширилися на Старокосятинівський, Брацлавський, Літинський та інші. На своїх зібраннях селяни вимагали перевести панщину в оброк і навіть знищити кріпацтво²². Однак, якщо розглянути динаміку селянського руху в українських губерніях в кінці 1850-х рр., можна констатувати його зниження. Так, у 1857 р. нараховувалося 191 виступ, а у 1858 р. їх було 190, у 1859 – 63²³. Як бачимо, напередодні реформи кількість протестів зменшилася, а 622 виступи у першій половині 1861 р. відбулися вже після проголошення Маніфесту 19 лютого і не можуть розглядатися як такі, що вплинули на рішення уряду скасувати кріпосне право. Таким чином, «революційна ситуація», описана радянськими істориками, в дійсності була не настільки значущою і не мала вирішального впливу на рішення уряду з проведення селянської реформи. Набагато важливішим було наростання об'єктивних умов гальмування розвитку Російської імперії: відсталість економіки і падіння міжнародного авторитету, – причиною яких і було кріпосне право. Каталізатором реформаторства стала нищівна поразка Росії у Кримській війні.

З ініціативою селянської реформи виступив сам імператор Олександр II. Практична підготовка до неї розпочалася в кінці 1856 р. із утворення Таємного комітету, пізніше реорганізованого у Головний комітет у селян-

18 Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства: адрес-календарь Рос. Империи. Б. м.: Изд. Суворина. 1899. Т. 2. С. 744.

19 Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К: Держполітвидав УРСР. 1954. С. 133.

20 Ловчинська А. Інвентарна реформа 1847 – 1848 рр. та її особливості проведення на Правобережній Україні. Вінниця. 2009. С. 14.

21 Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863 рр.) / пер. з франц. Київ: Інтел. 1996. С. 43.

22 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 145.

23 Селянський рух на Україні 1850 – 1864 рр. / ред. М. Н. Лещенко. Київ: АН УРСР. 1988. С. 7.

ських справах для розробки проєкту реформи. Губернські комітети розробляли власні варіанти реформування для зведення їх в одне ціле Редакційними комісіями. Однак більшість із них дотримувалася консервативної позиції й виступила за звільнення селян без землі. Не став винятком і комітет Подільської губернії.

Перший крок на шляху до реформи в губернії було зроблено 4 грудня 1857 р., коли губернатор Пфелер отримав від київського генерал-губернатора Васильчикова листа з рескриптом Олександра II і циркуляр міністра внутрішніх справ Ланського про звільнення селян із кріпосної залежності. У листі зазначалося, що уряд бажає отримати підтримку місцевого дворянства з цього питання у формі письмового звернення до царя від його імені. Відповіддю помісних дворян на промову губернатора була повна тиша. Дворяни не хотіли йти на будь-які зміни, не схвалили їх і не прийняли остаточного рішення. Демонструючи свою «самопожертву і благородство», вони запропонували селянам віддати без викупу присадибну землю (інвентарний наділ) з покладенням на них державних податків, грошових і натуральних повинностей на користь як поміщика, так і місцевої громади²⁴. Найбільш активними у порушенні селянського питання на державному рівні стали польські землевласники. Шляхта Подільської губернії увійшла до складу дворянського комітету з підготовки реформи, на чолі якого було поставлено губернського маршалка Яна Сулятинського. Один із його членів – відомий суспільний діяч Т. Бобровський писав, що в губернському комітеті «...панували рутини і панщина, про відміну кріпосного права з землею не було розмов узагалі, а якщо у когось ця думка спливала у зародку, то таємно і ретельно схована, враховуючи загальні настрої комітету»²⁵.

Маніфест про звільнення селян від кріпосної залежності був доставлений у Кам'янець-Подільський флігель-ад'ютантом бароном Корфом 2 березня 1861 р., а 13 березня прочитаний у місцевому кафедральному

соборі²⁶. Як відомо, одночасно було затверджено ще 17 законодавчих актів, які містили умови звільнення селянства. На території України поширювалися документи як обов'язкові для всієї імперії, так і спеціально призначені для українських губерній. На Правобережжі діяло «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, осілих на поміщицьких землях в губерніях Київській, Подільській і Волинській», згодом, у 1863 р., додатково було видано ще близько десяти правових актів, що стосувалися реалізації реформи на Правобережній Україні²⁷.

Селяни звільнялися від кріпосної залежності й переходили до розряду тимчасово зобов'язаних. За ними закріплювався наділ землі, визначений інвентарними правилами. Фіксація повинностей здійснювалася шляхом складання і підписання статутних грамот. Однак на початковому етапі реформи відчувалася певна недовіра до її завдань і серед селян, і серед поміщиків. За 1861 р. у Подільській губернії було складено таких статутних грамот всього в 56 сільських громадах. У Брацлавському, Літинському, Могилівському і Ольгопільському повітах не було жодної спроби викупу поміщицьких земель²⁸. Підписання статутних грамот прискорилося після провального дворянського зібрання 19 вересня у Кам'янці-Подільському. Під час засідання до зали увійшли найбільш впливові польські поміщики краю і закликали підписати «адресу» до Олександра II з вимогою приєднати Поділля до Польщі. В результаті збори були негайно закриті, а винуватці віддані під суд за протизаконні дії, які полягали у «посяганні на цілісність держави»²⁹. Це суттєво послабило позиції польського дворянства і прискорило проведення селянської реформи в губернії. До грудня 1862 р. було підписано 1762 статутні грамоти, станом на 1 січня 1863 р. – 1847. Вони стосувалися 481 904 ревізійних душ із 505 828, тобто, 95,27%, і цей показник був найвищим по Україні³⁰.

Однак прочитання документів поміщиками і селянами докорінно різнилося. У розумінні селян скасування кріпосного права означало безкоштовне отримання землі й

24 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 3.

25 Bobrowski T. Pamientik moego zycia / Oprac., wstepem I przypisami opatrzył S. Kieniewicz. Warszawa, 1979. Т. 1. О справach I ludziach mego czasu. Р. 147.

26 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 4.

27 Мельник О. Правове підґрунтя аграрної реформи 1861 р. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 42.

28 Курносів Ю. (ред.). Відміна кріпосного права в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ: Видавництво АН УРСР. 1961. С. 249.

29 Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 177. Арк. 13

30 Валк С. Скасування кріпацтва. Доповіді міністрів внутрішніх справ щодо проведення селянської реформи. 1861-1862 Москва ; Ленінград: Видавництво АН СРСР, 1950. С. 285.

негайну відмову від панщини. У Подільській губернії селяни «відкрито говорять, що поміщицька земля буде належати їм». Тому необхідність відпрацювати ще два роки після Маніфесту феодальні повинності та сплачувати величезний викуп за наділи викликали наростання протестної активності й спровокували неминучий конфлікт з владою. У квітні – травні 1861 р. в губернії відбулося 213 селянських виступів, 111 з яких спрямовані проти Положення 19 лютого і 102 – за зменшення розміру повинностей. Масштабні заворушення проходили у Брацлавському і Ямпільському повітах³¹.

Крім селянських виступів проведенню реформи могло завадити польське повстання 1863 р. Саме на Поділлі відбувалися важливі бої, що вплинули на подальший перебіг повстанського руху³². Особливе занепокоєння царського уряду викликала спроба керівників повстання повернути на свій бік селянство західних губерній і видання з цією метою маніфесту 22 грудня 1863 р., який проголошував усіх селян вільними і декларував передачу їм землі «на вічні часи, у повну власність без оброку і викупу». 1 березня 1863 р. Олександр II підписав «Указ про селян Північно-Західного краю», суть якого полягала у припиненні обов'язкових відносин між поміщиками і селянами через викуп земель їх наділу. 30 липня його було поширено на Київську, Подільську і Волинську губернії. Цим урядовим рішенням передбачалося встановлення для селян певних пільг порівняно з попереднім законодавством. Зокрема, вони переводилися з розряду тимчасовозобов'язаних у розряд власників шляхом обов'язкового викупу землі й зниження викупних платежів на 20%. 8 жовтня 1863 р. були затверджені «Правила про порядок переведення у маєтках Київської, Подільської і Волинської губерній статутних грамот у викупні акти».

Ще одним напрямом діяльності царського уряду після придушення повстання було обмеження польського поміщицького землеволодіння. На маєтки учасників повстання було накладено секвестр, вони конфісковувалися в державну казну, а полякам-католикам заборонялося купувати нерухомість. У такий спосіб склалися сприятливі умови для пе-

реходу землі в руки російського дворянства і вищого чиновництва. І все ж, незважаючи на такі кардинальні кроки, земельні володіння польської шляхти залишалися тут значними. На Поділлі помісне землеволодіння росіян становило 673 198 дес., а польське – 1 011 531 дес. і тільки незначна частина земель належала українським поміщикам³³.

Селянська реформа не втілила у життя народних сподівань на землю. Навпаки, значна частина землі була забрана у селян. Тільки у 50 волостях Подільської губернії вони втратили 186 426 дес. Тому питання збільшення дефіциту землі та безземелля залишалося дуже болючим. Загалом селяни здобули 681 тис. дес. землі, що становило 38% від її загальної кількості. Відповідно власники залишили собі 1 млн. 119 тис. дес., що становило 62%. Однак така ситуація склалася в губернії у перші пореформені роки, надалі становище кардинально змінилося. У 80 – 90-х рр. XIX ст. спостерігалось доволі швидке зростання селянського приватного землеволодіння. Якщо у 1862 р. його площа становила 818 тис. дес., то у 1892 р. вона збільшилася до 3,8 млн. дес., а у 1902 р. – до 5,4 млн. дес., тобто у 6,6 разів, а частка у загальному землеволодінні зросла з 4% до 29%³⁴.

У результаті скасування кріпосного права 1861 р. всі поміщицькі господарства переживали кризу. Про це переконливо свідчать висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70-х рр. XIX ст. У документі відзначено, що вони «безсумнівно підлягали внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню». Значна частина землевласників, особливо середніх і дрібних, не змогла пристосуватися до нових умов, до заміни кріпацької праці найманою, а великі суми, отримані в якості викупу за земельні наділи, мало хто використовував для вдосконалення господарства. Селянські ж господарства, навпаки, на думку тієї ж комісії, «були облаштовані в перехідний час набагато краще».

Під час проведення реформи було встановлено мінімальний і максимальний розміри наділу, який переходив у власність селян, для кожного регіону. Поміщик сам визначав, де саме визначити земельну ділянку, що фактично прирікало селян на гірші землі. Якщо

31 Щербина П. Селянський рух в подільській губернії в період 1961 р. *Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження проф. Т. Г. Кужурудзяка*. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 194.

32 Романюк І. Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Київ: КНТ. 2017. С. 185.

33 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 17.

34 Коломієць С., Пархомчук Я. Реформаторські процеси в аграрній сфері України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2011. Вип. 2. С. 27.

до реформи вони користувалися великою кількістю землі, ніж тепер мали право отримати, то різницю відрізали на користь поміщика. Такі землі називалися «відрізками». Саме цей факт став своєрідним каталізатором для пояснення обезземелення селянства. Однак на Правобережній Україні загалом і в Подільській губернії зокрема склалася досить своєрідна ситуація. Тут селянам спочатку зберегли інвентарні наділи 1847 р., а згодом, під впливом польського повстання 1863 р., збільшили їх майже на 1,4 млн. дес., або на 47%. У Подільській губернії ці показники склали 26,4%, а відрізки становили всього 5 – 6%. Крім того, мав місце бюрократичний недогляд при вимірі ділянок, оскільки наділи могли отримувати тільки селяни, включені до останнього перепису 1858 р., хоча за три роки після нього помітно виросла кількість тих, хто згідно з віком міг отримати наділ, але потрапив до списку.

У перші роки після скасування кріпосного права обезземелення було не настільки значним і часто компенсувалося за рахунок оренди поміщицької землі або переорієнтації інтересів селянства на торгівлю або роботу на підприємствах. Наприклад, у Брацлавському, Літинському і Ольгопільському повітах Подільської губернії у 1865 р. селяни орендували більше 1000 дес. землі. До 1867 р. площа селянських земель виросла з 960 412 до 1 143 252 дес. або на 18%, загальний приріст склав 118 840 дес., а до початку ХХ ст. селянські господарства отримали більше 4 млн. дес. землі.

Отже, реформа проводилася не в інтересах конкретно дворян чи селян. Найбільш зацікавленою стороною в її реалізації була насамперед держава, перед якою стояла гостра необхідність в прискоренні економічного розвитку, звільнення робочих рук селян для потреб сучасної індустрії, втягування аграрного сектору у сферу товарного виробництва.

Реформа 1861 р., незважаючи на обмеженість і недосконалість, стимулювала розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, зумовила виникнення ряду прогресивних тенденцій, насамперед перехід до багатопільної системи землеробства, використання агротехніки, збільшення площі оброблюваних земель, підвищення врожайності. Провідна роль у розвитку сільського господарства України належала зерновому вироб-

ництву, однак на Поділлі найбільш поширеним з вирощуваних культур був цукровий буряк. У виробництві цукру відбувся перехід від кріпосного мануфактурного виробництва до справжньої мануфактури з використанням вільнонайманої праці. Найбільш прибутковими цукровими заводами на Поділлі стали Степанівський, Вороновицький та Тростянецький. Загалом на Поділлі вироблялося 6 825,7 тис. пуд. цукру (порівняно з 454, 8 тис. у першій половині ХІХ ст.) [17, 159]. Розвинутими галузями виробництва також були мукомельна, винокурінна і тютюнова, де так само відзначалася позитивна динаміка. Велика кількість винокурних заводів у Подільській губернії була передана з рук поміщиків до промисловців. У краї збирали 28 тис. пуд. тютюну, що забезпечило їй перше місце на Правобережжі у цій галузі.

Для розвитку аграрного сектора важливу роль мали шляхи сполучення, і Подільська губернія опинилася у центрі будівництва залізничної мережі. У 1865 р. почала функціонувати Одесько-Балтська залізниця, а у 1870 р. – Києво-Балтська, яка проходила через Козятин, Вінницю, Жмеринку³⁵. З Південно-Західного регіону на експорт відправлялася в основному сільськогосподарська продукція – хліб, сало, насіння³⁶.

Після проведення реформи 1861 р. проблеми малоземелля і аграрного перенаселення Подільської губернії все ще залишалися істотними, тому природною реакцією на існування надлишку робочої сили став розвиток еміграційних процесів. Упродовж 1890-х рр. із Поділля виїхало 26 тис. осіб³⁷. Царський уряд сприяв переселенським акціям в Амурську, Приморську і Забайкальську області, де для будівництва Сибірської залізниці і розробки гірських надр були необхідні робочі руки.

Реформа спричинила не тільки економічні, але й політичні та соціальні наслідки. Отримавши свободу і громадянські права, селянство, яке складало більше 80% населення, стало активним фактором суспільного життя.

Висновки. Таким чином, селянська реформа 1861 р. була і залишається однією з ключових проблем української історії ХІХ ст. Вона стала переломним моментом, який поділив суспільство на «до» і «після» реформи, подією, яка знаменувала перехід від феодального способу виробництва до капіта-

35 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 667. Арк. 2, 3.

36 Державний архів Вінницької області. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 46.

37 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 276.

лістичного. Причинами реформування став ряд економічних, соціальних і політичних факторів, а не «революційна ситуація», яка була домінантою у працях істориків радянського часу. Реформа здійснювалася в інтересах держави та існуючої системи управління і стала насамперед складником широкомасштабних заходів уряду з економічного розвитку країни.

Реформа 1861 р. призвела до динамічних трансформацій у соціально-економічному житті Подільської губернії, подолання пережитків феодального ладу, інтенсивного розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері, підвищення врожайності сільськогосподарських культур внаслідок використання машин і вільнонайманої праці, покращення структури посівів, домінування товарно-грошових відносин у господарствах поміщиків і заможних селян, диференціації селянства, зміни у взаємовідносинах з поміщиками. Специфіка проведення реформи на Поділлі визначалася наявністю чисельного прошарку польських дворян-землевласників, великої щільності населення, малоземелля селян при збереженні великого поміщицького землеволодіння. Тому соціально-станові відмінності між групами населення в Подільській губернії набули виразного етноконфесійного забарвлення: землевласники-дворяни майже завжди були поляками-католиками, купці, фінансисти та ремісники (міщани) за незначним винятком належали до євреїв-їудеїв, селяни, переважно особисто залежні, були православними українцями. Наявний розподіл віддзеркалював різницю

їх майнової та економічної нерівності, соціального статусу і політичних прав. Впровадження реформи призвело до включення у товарно-грошові відносини всієї аграрної сфери. Наслідком капіталізації стала швидка диференціація у селянському середовищі на заможних власників, або куркулів, середняків та бідняків. Перші поступово ставали основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок, і витіснили землевласників, більшість із яких не змогла пристосуватися до нових економічних умов і збанкрутувала. Розорення дворянства, що супроводжувалося намаганням уникнути остаточного банкрутства шляхом підвищення вимог до селян, призводило до конфліктів між поміщиками і селянами. Водночас диференціація у власному селянському середовищі спричинила виникнення конфлікту між заможною частиною селянства та бідняками. Селянські родини, знищені куркульською кабалою, залишали батьківщину, формуючи потужний переселенський рух в інші регіони імперії та інші країни. Однак висновки про обезземелення селянства і непомірно високі викупні платежі за землю, які подавалися як важливі вкрай негативні наслідки реформи, виявилися черговим міфом радянської історіографії. В Подільській губернії у результаті реформи і при збереженні інвентарних правил 1848 р. селянські наділи навпаки збільшилися майже вдвічі, а можливість вести господарство самостійно докорінно змінила світогляд селянства і вплинула не тільки на його економічну спроможність, а й на соціально-психологічну динаміку.

References:

1. Nechkyna, M. (1953). *Novie materialy o revolyutsionnoi situatsii v Rossii (1859 – 1861 gg.)*. Literaturnoe nasledstvo. T. 61. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. 1953. S. 467-481. [New materials on the revolutionary situation in Russia (1859 - 1861). Literary heritage]. Moskva: Yzdatelstvo AN SSSR [in Russian].
2. Zayonchkovskiy, P. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii* [The abolition of serfdom in Russia]. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
3. Zakharova, L. (2011). *Aleksandr II i otmena krepostnogo prava v Rossii* [Alexander II and the abolition of serfdom in Russia]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
4. Lincoln, W. (1982). *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825-1861*. W.B.Lincoln – Illinois: Northern Illinois University Press [in English].
5. Kimball, A. (1983). *Revolutionary Situation in Russia (1859–1863)*. *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 31. Gulf Breeze, 54–57 [in English].
6. Khinada, S. (1991). *Doslidzhennia z ahrarnoi istorii Rosii. Do pytannia pro vidrobitkovyi ahrarnyi lad naperedodni revoliutsii 1905 r.* [Studies on the agrarian history of Russia. To the question of the working agrarian system on the eve of the revolution of 1905] Prinстон [in Ukrainian]

7. Khok, S. (1996). Maltus: rost naseleniya i uroven zhizni v Rossii 1861 – 1914 gody [Malthus: population growth and standard of living in Russia 1861-1914]. *Otechestvennaya istoriya - National history*, 2, 28 – 54 [in Russian].

8. Smolii, V. A. (2011). Velyka reforma 1861: suchasne bachennia [The Great Reform of 1861: A Modern Vision]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: Collection of scientific papers*, 18, 4 – 6 [in Ukrainian].

9. Reient, O. (2011). Do problemy vidminy kriposnogo prava u 1861 r. [To the problem of abolition of serfdom in 1861]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 1, 34 – 51 [in Ukrainian].

10. Kryzhanovska, O. (2008). Sotsialno-ekonomichne stanovyshe pomishchytskykh selian Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi chverti XIX st. v konteksti uriadovoi polityky [Socio-economic situation of landowning peasants of Right Bank Ukraine in the second quarter of the 19th century. in the context of government policy]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]*, 14, 111 – 124 [in Ukrainian].

11. Zemskyi, Yu. (2011). Selianska reforma 1861 r. v konteksti protyrych natsionalnykh interesiv u Pravoberezhnii Ukraini [Peasant reform of 1861 in the context of contradictions of national interests in Right Bank Ukraine]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 1, 36 – 48 [in Ukrainian].

12. Sharavara, T. (2011). *Reformy i kontrreformy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v Rosiiskii imperii: istoriografii [Reforms and counter-reforms of the second half of the 19th and early 20th centuries. in the Russian Empire: historiography]*. Kyiv: Lira K [in Ukrainian].

13. Savchuk, A. (2020). Diialnist Holovnoho komitetu u selianskii spravi iz pidhotovky reformy 1861 roku v Rosiiskii imperii [Activities of the Main Committee in Peasant Affairs for the Preparation of the Reform of 1861 in the Russian Empire] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv» [in Ukrainian].

14. Melnyk, O. (2019). Pravove pidhruntia ahrarnoi reformy 1861 r. [The legal basis of the agrarian reform of 1861]. *Porivnialno-analitychne pravo . [Comparative and analytical law]*, 4, 41 – 43 [in Ukrainian].

15. Desiatnikov, I. (2014). Transformatsiia pomishchytskykh gospodarstv Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [The transformation of the landlord farms of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. *Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky. [Economic theory and history of economic thought]*, 1 (16), 5 – 11 [in Ukrainian].

16. Kryskov, A., Habrusieva, N. & Shostakivska, N. (2021). Vlada i kolektyvna vlasnist: dosvid realizatsii zemelnoi reformy [Power and collective property: the experience of implementing land reform]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava. [Socio-economic problems and the state]*, 2 (25), 550 – 557 [in Ukrainian].

17. Bohatchuk, S. (2018). Ahrarna reforma 1861 r. ta yii naslidky dlia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [The agrarian reform of 1861 and its consequences for the economic development of Ukraine]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky. [Economy. Finances. Management: topical issues of science and practice]*, 4, 129 – 138 [in Ukrainian].

18. Podolskaia huberniia, (1899). *Vsia Rossyia. Russkaia knyha promyshlennosti, torhovly, selskoho khoziaistva: adres-kalendar Ros. Ymperyy - All of Russia. Russian book of industry, trade, agriculture: address-calendar of Russia Empires.* [in Russian].

19. Hurzhii, I. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu gospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century]*. K: Derzhpolitvydav URSR [in Ukrainian].

20. Lovchynska, A. (2009). Inventarna reforma 1847 – 1848 rr. ta yii osoblyvosti provedennia na Pravoberezhnii Ukraini [The inventory reform of 1847-1848 and its peculiarities in Right Bank Ukraine]. Vynnytsia [in Ukrainian].

21. Bovua, D. (1996). Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryzmom i ukrainskymy masamy (1831 – 1863 rr.) [A nobleman, a serf and an auditor: Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]. Kyiv: Intel [in Ukrainian].

22. Bazhenov, L. & Vynokur, I. (1990). *Narysy istorii Podillia [Essays on the history of Podillia]*. Kharkiv: Oblpolithrafvydav [in Ukrainian].

23. Leshchenko, M. (Eds). (1988). *Selianskyi rukh na Ukraini 1850 – 1864 rr. [Peasant movement in Ukraine 1850-1864]*. Kyiv: AN URSR [in Ukrainian].

24. State archive of Khmelnytskyi region, Fund 228, Inventory 1, File 214 [in Ukrainian].
25. Bobrowski, T. (1979). *Pamiętnik mojego życia* [A monument of my life] / Oprac., wstępem I przypisami opatrzył S. Kieniewicz. Warszawa, T. 1. O sprawach i ludziach mego czasu [in Polish].
26. State archive of Khmelnytskyi region, Fund 228, Inventory 1, File 362 [in Ukrainian].
27. Kurnosov, Yu. (Ed.) (1961). *Vidmina kriposnoho prava v Ukraini*. [Abolition of serfdom in Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Ukrainian].
28. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Fund 1, Inventory 2. File. 177 [in Ukrainian].
29. Valk, S. (Ed.) (1950). *Skasuvannia kripatstva. Dopovidi ministriv vnutrishnikh sprav shchodo provedennia selianskoi reformy. 1861-1862*. [Abolition of serfdom. Reports of the Ministers of Internal Affairs regarding the peasant reform. 1861-1862]. Moskva – Leninhrad: Vydavnytstvo AN SRSR [in Ukrainian].
30. Shcherbyna, P. (1998). *Selianskyi rukh v podilskii hubernii v period 1961 r.* [The peasant movement in the Podilsk province in the period of 1961]. *Tvorchi vershyny vchenoho. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia prof. T. H. Kukuruziaka – Creative peaks of the scientist. To the 60th anniversary of the birthday of prof. T. G. Kukuruziaka*, 190-198 [in Ukrainian].
31. Romaniuk, I. (2017). *Polske naseleння Skhidnoho Podillia v Lystopadovomu povstanni* [The Polish population of Eastern Podillia in the November Uprising]. *Polske natsionalne povstannia 1830 – 1831 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kolektyvna monohrafiia – The Polish National Uprising of 1830-1831 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts* [in Ukrainian].
32. Kolomiets, S. & Parkhomchuk, Ya. (2011). *Reformatorski protsesy v ahrarnii sferi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Reform processes in the agrarian sphere of Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Visnyk ahrarnoi istorii. [Herald of agrarian history]*, 2, 18 – 31 [in Ukrainian].
33. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Fund 442, Inventory 44. File. 667 [in Ukrainian].
34. State Archives of Vinnytsia region, Fund 205, Inventory 1. File. 59 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2023